

КЫРГЫЗДАРДЫН ТУВАЛАР МЕНЕН ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫК, ЭТНОМАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ

КАРАТАЕВ О.К.

Кыргыз улуттук университети, тарых кафедрасы

Адамзаттын байыркы доордон бүгүнкү мезгилге чейинки узак өнүгүү тарыхында түрдүү этникалык жалпылыктардын калыптануу процесси, өнүгүүсү, кулашы, бир этникалык жалпылыкты экинчи бир этникалык жалпылыктын алмаштырышы тынымсыз жүрүп келет (**Чебоксаров, 1964: 1**). Тарыхый аренада б.з.ч. III к. белгилүү болгон кыргыздар аталган аймактардын этникалык тарыхына, этногенезине, маданиятына узак мезгилдин аралыгында таасир тийгизгендиги, өз кезегинде жергиликтүү этнокомпоненттерди өз курамына сиңирген – диги далил боло алары шексиз. Этникалык жалпылыктын биринчи тиби болгон алгачкы коомдогу урууларда – аймак (территория) «ата мекен», «ата – журт» маанисинде эмес, жашоонун негизги өбөлгөсү болгон табийгат менен байланышкан жашоо шартын аныктаган. Уруунун (уруктун) мүчөлөрүн негизинен аймак же тил эмес, жалпы бир тектен тарагандык байланыштырган. Алгачкы коомдогу уруулар – дын жер которуусу алардын этникалык бир бүтүндүгүнө зыян келтирген эмес. Уруулук түзүлүштүн жана уруулук идеологиянын (ата – бабалар култуу) өнүгүүсү, жарым отурукташууга өтүү менен бирге, ошол территория (аймак) уруулук култуулар жайгашкан «ата – бабалардын жерине айлана баштайт» (**Козлов, 1971: 93**). Кызыктуусу, кыргыздардын түшүнүгүндө Саян – Алтай жана Теңир – Тоо бир эле учурда «ата – бабалардын» жери деп аталары маалым. Саян – Алтай түрктөрүнүн фольклорунда, тарыхый лексикасында, этнонимиясында, топонимиясында, антропо – нимдеринде кыргыздар менен өтө тыгыз жалпылыктар бар.

“Кыргыз” этноними урук, уруу, жер – суу аталыштары катары Евразиянын кенен аймактарына тараган. Бул энчилүү ат Молдова, Крым жарым аралы (Украина), Астрахан чөлкөмү, Башкортостан, казак талаалары (мурдагы Дешт и – Кыпчак), Краснояр крайы, Түштүк Сибирь аймагы, Кытай, Орто Азия, Афганистан, Манжурия, Чыгыш Түркстан, Тибет, Монголия сыяктуу аймактарды байырлаган элдердин этникалык курамдарындагы уруу – урук аттарында чагылдырылат. Муну Азиянын эн байыркы элдеринен болгон кыргыздардын (кыргыз уруулары) миграциясы жана ошол аймактардагы этникалык абалга тийгизген таасири катары кароого болот. Албетте, “кыргыз” этнониминин жогорудагыдай кенен ареалга таралышы түрдүү тарыхый окуялар, этникалык – маданий чөйрөдө түзүлгөн кырдаалдар, себептер менен коштолуп, тарыхый кыска бир доорду кучагына камтыбасы шексиз. Арийне, кыргыздардын эл болуп калыптанган мезгилин, негизги аймагын тактоо олуттуу маселе. Ушул ургаалдуу, ары татаал

40 **КЫРГЫЗДАРДЫН ТУВАЛАР МЕНЕН ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫК,
ЭТНОМАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ**

маселе бүгүнкү күнгө чейин илимпоздор чөйрөсүндө түрдүү көз караштардын, кайчы пикирлердин чордонунда болуп келүүдө.

Кыргыздардын жана тувалардын этникалык жана маданий байланыштары эрте орто кылымдар мезгилине таандык. Тыва = тува = туба этноними да этногенетикалык терең алакаларды чагылдырат. Туматтар теги жагынан кыргыздарга жакын болушкан (караңыз: **Сердобов, 1971: 120–121**). Туванын жана Түндүк–Батыш Монголиянын аймактарында бул регионго мүнөздүү эмес таш курчалган көрүс–төндөргө өрттөп көмүү салтын Минусин ойдуңунан (Хакасия) көчүп келишкен калкка байланыштырышат. Булар 840–ж. Уйгур каганатын биротоло талкалаган кыргыздар экендигинде талаш жок (караңыз: **Длужневская, 1982: 122–123**).

Маалыматтар көрүстөн таштардагы, аска беттериндеги жазууларды байыркы кыргыздарга таандык экендигин айгинелейт. Коктулардагы руникалык жазууларды кыргыздар калтырган, бул жерлерден (аймактардан) байыркы түрктөр калтырган эстеликтер илим чөйрөсүндө аныктала элек (караңыз: **Длужневская, 1982: 124**). Уйгур каганаты талкалангандан соң, азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын андан аркы согуштук жемиштүү басып алууларынын плацдармына айланган. Кыргыз каганынын өз ставкасын Танну–Олага көчүрүүсү бул аймактын аскердик–стратегиялык маанилүүлүгүн тастыктай алары шексиз. Кызыктуусу, дал ушул аймакты бүгүнкү тувалардын курамындагы «кыргыз» уруусу эзелтеден мекендеп келери маалым. 917–ж. Борбордук Азиянын чыгыш бөлүгү монгол тилдүү кидандардын (кара кытайлар) ээлигине өтөт. 917–ж. кийин кыргыздар негизинен азыркы Тува жана Минусин ойдуңуна ээлик кылып калышкан (**Сердобов, 1971: 92–98**).

Кара кидандар кыргыздар менен азыркы Туванын түштүгүндө кагылышкандан соң, Имил, Чугучак тарапка ооп кетишкен (**История Тувы, 1964, Т. I: 144**). Тува XII к. биринчи чейрегине чейин Кыргыз каганатынын курамында кала берген. 1199–ж. кыргыздар наймандар менен кагылышкан. Ошол эле жылы Чынгыз–хандан качкан найман–дардын Буюрук–ханы Түштүк–Алтай тараптан «кыргыздардын ээлиги» болгон азыркы Тувага кире качкан (**История Тувы, 1964, Т. I: 144**).

Тувалардын курамында «кыргыз» этнонимдеринин учурашы, уруулук эн тамгаларынын тоолук кыргыздардын уруулук эн тамгалары менен аналогиялык жалпылыгы, тувалардагы «кыргыз» урууларынын өкүлдөрүнүн көп сандуулугу бул этностун калыптанышындагы кыргыздардын ролун чагылдыраты шексиз. Жазуу булактары, изилдөөлөр туваларда өз алдынча «кыргыз» деген эки уруулук аталыш бар экендигин чагылдырат. Мындан сырткары, бул этникалык аталыштар узак убакыттан бери эле белгилүү (**Дулов, 1951: 60; Дьяконова, 1978: 55**). Биринчи Кыргыз сумону Салчак кошунунун курамына кирип, Сайзыг–Гол, Эрзин, Нарын дарыяларына туташ жерлерди, ал эми калгандары Танну–Оланын Түштүк аймактарын жердешкен. 1913–ж. бул Кыргыз сумону 1200–1500 адамды түзгөн. Бейге–Хошундун курамына кирген экинчи Кыргыз сумону Саян тоолорун жана анын этектерин мекен кылышкан. Атактуу иликтөөчү

Н.Ф.Катанов «Кыргыз уруусунун өкүлдөрүн Чаа Холь, Шаган, Арысу, Эли—Хэм, Чадан, Бош—Хемчик жана Улут—Хемден да жолуктурган» (**Дулов, 1951: 60**). Соңку мезгилдеги жүргүзүлгөн иликтөөлөрдө тува—кыргыздардын компакттуу жашаган үч жери такталган. Изилдөөчүлөр аларды Эне-Сай кыргыздарынын урпактары экендигин белгилешет. Бул маалыматтар төмөндөгүдөй: Терс—Хол (Түштүк—Чыгыш Тува)—166 түтүн; Эрзин аймагы—444 түтүн; Улут—Хем—721 түтүн, Овюр—66 түтүн; баары—1462 түтүн тува—кыргыздар бар (**Сердобов, 1971,107**). Жайгашуунун мүнөзү чагылдыргандай, келгин кыргыздар аскер күчү менен ыңгайлуу жерлерди ээлешкендигин бүтүн да байкоого болот. Кыргыздардын айрым бөлүгү башка уруулар менен да жуурулушкан. Буга, болжолу уйгур тектүү болгон «кыргыз—ондор» уругун мисал катары келтирүүгө болот (**Сердобов, 1971: 107**).

Түштүк—Чыгыш Туванын калкынын жарымын «кыргыз» уруу—сунун өкүлдөрү түзгөн. Көчмөн чарбалуу кыргыздар 1923—жылкы адми—нистративдик реформага чейин өз алдынча сумонду (Салчак кошуну) түзүшкөн. Жандыктан кара мал, топоз, эчки, кой, жылкы өстүрүшкөн. Кыргыздар башка этникалык топторго (урууларга) салыштырмалуу оокаттуу, бай жашашкан, тилдери дээрлик монгол—дошуп, тувача түшүнбөй калышкан (**Вайнштейн, 1954: 164—165**).

Этногенетикалык жалпылыкты уруулук эн тамга параллелдери да аныктайт. Эң кызыктуу башкыр—кыргыз, хакас—кыргыз, тува—кыргыздардын эн тамгаларына кытай булактарындагы эскерилген кыргыздардын эн тамгасы жана бүгүнкү кыргыздардын уруулук эн тамгалары менен толук дал келет. Тува—кыргыздардын эн тамга белгилери:

(караңыз: **Вайнштейн, 1972: 78—79**).

Кыргыз—тува тарыхый—этникалык, маданий байланыштары тууралуу айрым гана иликтөөлөр белгилүү. Мында, кыргыз этнографы И.Б.Моддобаевдин (**1984, 207—214; 1995, 112—115, 130—132**) эмгектери бар. Иликтөөчү «Манас» эпосунун материалдарынын негизинде кыргыз—тува этникалык—маданий байланыштарына токтолгон. Кыргыздардын жана тувалардын айылдык жамааттары (община) жалпылыктар жөнүндө Е.В. Сулайманованын макаласы жарык көргөн (**Сулайманова 1984: 215—222**). Эки элдин алакалары боюнча С.М.Абрамзон (**1946,1990**), С.В. Вайнштейн, Л.П. Потапов, В.И. Дулов, В.П. Сердобов ж.б. өз эмгектеринде учкай кайрылып кетишет. Тувалардын тарыхындагы «Кыргыз каганатынын» мезгили «История Тувада» да чагылдырылат (**История Тувы, Т.І, 1964: 138—146**).

Байыркы мезгилдерден (VI—VII кк.) азыркы Туванын этникалык курамы бир кылка болгон эмес. Бул жерлерде жана ага жамаатташ аймактарда чыгыш теги жагынан, тили боюнча жакын уруулар көчүп—конуп жүрүшкөн. Тувалардын байыркы бабалары болгон теле же

гаогюйлар кытай жыл баяндарында өздөрүн хуннулардын тукумдары деп эсептешкени чагылдырылат. Теле-өз алдынча ири уруулук конфедерация болгондугу белгилүү (**История Тувы, Т.1: 57**). «Тува» – байыркы «дубо–тубо–туба» этникалык аталышынын фо–нетикалык айрым өзгөрүүгө учураган формасы. Байыркы этнонимдин кыргыздарда тубай (саруу), төбөй, туума тукум (найман), туума кашка (саруу) ж.б. параллелдери аныкталган. Археологиялык маалыматтар боюнча III–VI кк. Саян–Алтай бир нече маданий очоктор жашаган. Булар байыркы эрте кыргыз, эрте төөлөс, эрте кыпчак элементтери болгон (**Кляшторный, Савинов, 1988: 66–67**).

Кытай жыл баяндарында туболор (дубо) уйгурлардан түндүктө, кыргыздардан чыгышта жашары айтылат. Дуболордун жери түштүктө Косоого көлү менен чектешкен (**История Тувы, Т.1: 57–58**). Тувалардын ата–бабаларынын аталган этникалык бирикмелер менен алакаларын уйгур–ондор, туба, кыргыз, толанко (теленгит) уруу–ларынын бүгүнкү күндө сакталып калышы далилдей алат. Мындан сырткары, Тувада чик жана аз уруулары (VII–IX кк.) да көчүп–конуп жүрүшкөндүгү маалым. Ал эми тува элинин энчилүү аты болуп калган «дубо» этноними б.з. V к. Вей жана Суй династияларынын жыл баяндарынан белгилүү (**Сердобов, 1971: 39**). Көпчүлүк иликтөөчүлөр «дуболор» этникалык жактан самодий тилдүү болушкандыгын, кийинчерээк түрктөшкөндүгүн белгилешет (аталган эмгек, 87 бет). Башка этникалык компоненттерден «ач» жана «тогуз татарларды» белгилеп кетүүгө болот. С.В. Киселев «ач» уруулары VI–VIII кк. Июстан Уйбатка (Минусин) чейин аймактарды байырлаган кыргыз–дардын бир бөлүгү деп жазат. Бул пикирди башка иликтөөчүлөр да колдоп келишкени маалым.

820–840–жж. кыргыздар Уйгур каганатын талкалап, азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын курамына кирип калат. Хакас–Минусин, Туванын аймактары каганаттын мамлекеттик түзү–лүшүнүн өзөгү болгон алты багка (аймак, округ, област) бөлүнгөн (караңыз: **Каратаев, 2002: 50**). Кыргыздар Туванын аймагын байыр–лаган уруулардын этникалык жүзүнө, материалдык жана руханий маданиятына, прикладдык искусствосуна зор таасирин тийгизишти. Кыргыз каганатынын (IX–XIII кк.) курамына кирген ошол мезгилдеги этникалык топтор азыркы тувалардын, хакас, тофаларлар жана шорлордун ата–бабалары болушкан. Саян–Алтай элдеринин өз ара этникалык–маданий жалпылыктары Кыргыз каганатынын доорунда калыптанган (**История Тувы, Т.1: 163**). Каганат кулагандан соң, кыргыздардын айрым бөлүктөрү Туванын аймактарында жашап кала беришкен (**Вайнштейн, 1972: 13**). Кыргыз каганатындагы 360 жылга созулган салыштырмалуу тынч, бейкут турмуш уруулардын эркин көчүп–конуп жүрүүсүнө шарт түзгөн, айрым этникалык топтордун өз ара жуурулушуна алып келген (**История Тувы, Т.1: 103**).

Кыргыздар уйгурларды моюн сундургандан соң, кыргыз каганы мамлекеттин борборун Танну–Ола (Туванын түштүгү) тоосунун күнгөй жагына көчүрөт. 917–ж. кыргыздарды азыркы Монголиядан кара кидандар (Ляо династиясы) сүрүп чыгарган. Бул тарыхый, согуштук–саясий окуялардан соң (917–ж. кийин), Тува жана Минусин ойдуңу кыргыздардын ээлигинде кала берген (**Сердобов, 1971: 98–99**). IX–

XIIIкк. Эне – Сай бассейнинин этникалык курамында бир топ өзгөрүүлөр болуп өткөн. Бул этникалык – маданий процесс кыргыздардын көчүп келүүсү менен байланышкандыгын археологи – ялык эстеликтер, сөөктү өрттөп көмүү салты далил боло алат (**Кызла – сов, 1969: 48**). Мындан сырткары, Туванын аймактарында кенен тараган көп сандуу, «кыргыз» уруктары, фамилиялары көп кылымдар бою өкүм сүргөн кыргыздардын саясий бийлигин чагылдырат (**История Тувы, Т. I: 163–170**). «Кыргыз» – Тува аймагында кенен тараган фамилия катары белгилүү (**Дьяконова, 1978: 55**). Тувадагы кыргыз уруулары көп сандуу болгондугун XVIII к. булактар да тастыктайт (**Потапов, 1959–1960: 13–15**). Белгилей кетчү өтө кызыктуу маселе, тувалардагы эң ирилерден деп аталган эки «кыргыз» урууларынын бири IX к. Кыргыз мамлекетинин борбору жайгашкан Танну – Ола тоосунун этегине туташ жайгашкан Сайзыг – Гол, Эрзин, Нарын дарыяларынын өрөөндөрүн мекендеп келишет. Экинчи ири уруулук бирикме Чаа – Хол, Шаган, Арысу, Элли – Хем, Чадан, Бом – Хемчик, Улут – Хемдин аймактарын мекендешерин өз мезгилинде Н.Ф.Катанов белгилеген (**Дулов, 1951: 60**). 1923 – ж. Салңжак кошу – нунда жүргүзүлгөн административдик кайра курууларда кыргыз урууларынын аксакалдары өздөрүнүн ата – бабаларын Саян тоолору – нун аркы жагынан көчүп келишкендигин айтып беришкен. Бул кыргыздар өтө оокаттуу жашашкан, Балыктыг – Хем, Кундус дарыя – ларынын өрөөндөрүн мекендешкен. Алар мал чарбачылык менен кесиптенишкен, жайлооо – кыштоо системасында вертикалдуу көчүп – конуп турушкан (**Вайнштейн, 1954: 164**). Мамлекеттин саясий борбо – рун жаңы орунга көчүрүү кыргыздардын жайгашуусуна, локалдашуу процессине өз таасирин тийгизген. IX – X кк. кыргыз эстеликтери негизинен Туванын аймагына топтолгону маалым (**Худяков, 1995: 70**). Эне – Сай бассейниндеги байыркы кыргыз жазуу – эстеликтринин жарымынан көп бөлүгү Туванын аймагынан табылган (**Бутанаев, Худяков, 2000: 121–126**).

Кыргыздар Туванын аймагындагы мал чарбачылыктын, дыйкан – чылыктын, металлургиялык өндүрүштүн, суугат системаларынын өнү – гүүсүнө чоң таасирин тийгизишти. Алтын, күмүш, коргошун өндүрүү жогорку деңгэлде өнүккөн. Курал – жарактардын үлгүлөрүн жасоо жаңыбаскычтарга көтөрүлгөн болучу (**Сердобов, 1971: 108**). Кыргыз аскер көчмөндөрү (военные переселенцы) сугат жерлерди өздөштүрүп, дыйканчылыктын жаңы маданиятын алып келишкен эле. Темирден жасалган ороктор, соколор колдонулган. Кытай жыл баяндары: «Тяннманң тоосунун (Танну – Ола) жанындагы мамлекетте (Кыргыз кагантында) буудай, таруу, сулуу жана кеңдир уругун өстүрүшөт» – деп жазат. Кызыктуусу, бүгүнкү Тувада кара тааруу (Тув. хара хоо) негизги маданий өсүмдүк катары айдалары малым. (**Сердобов, 1971: 108**). «Тан – шу» (VII – X кк.) берген маалыматтарда кыргыздар неги – зинен жер иштетүүчүлүк менен кесиптенишкен. Алар буудай, арпа, таруу айдашат. Эгинди кол тегирмендерге тартышат. Буудайды үчүнчү айда сээп, тогузунчу айда жыйнап алышат. Боткодон шарап жасашат. Төрт түлүктөн төө, кара мал, көбүнчө жылкы, койду кармашат. Байларынын колунда кой – мал миңдеп саналат (**Бичурин, 1950: 351–352; Кюнер, 1961: 58–59**). Тамакка этти көп пайдаланышат, жылкынын сүтүн (кымыз) ичишет (**Бичурин 1950, 351–353; Савинов, 1984: 79**). Кыргыздардын Туванын аймагында узак убакыт болгондугун эпиг –

44 **КЫРГЫЗДАРДЫН ТУВАЛАР МЕНЕН ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫК,
ЭТНОМАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ**

рафикалык (таш жана аска беттериндеги руникалык жазуулар) табылгалар, тамгалар, суугат системалары ж.б. күбө боло алат (**Длужневская, 1982: 124–126; Савинов, 1984: 91**).

Ошону менен бирге, аңчылык да жогорку денгээде өнүккөн. Эне – Сайлык кыргыздардын чарбалык–маданий тиби боюнча илим чөйрөсүндө негизинен бирдей илимий пикир орун алып келет. Л.А.Евтюхова кыргыздардын чарбасынын түрдүү багыттарын иликтөө менен жер иштетүүгө, кол өнөрчүлүккө, аңчылыкка баа берип, бирок негизинен көчмөн чарбачылыкка негизденген жашоо уклады болгон деген тыянакка келет (**Евтюхова, 1948: 85–86**). С.В. Киселев, А.Н.Бернштамдар да ушул пикирди колдошот (**Киселев, 1951: 568; Бутанаев., Худяков, 2000: 114–115**).

Кыргыздар жогорку өнүккөн прикладдык искусствого ээ болушканы илимий адабияттарда кенен чагылдырылган. Кыргыз искусствосу Евразия талааларындагы көчмөндөрдүн салтын, Алдыңкы Азиядагы Сасанийлердин (Иран), Чыгыш Азиянын салттуу маданият – тарынын элементтерин өзүнө синирди (**Иванов, 1954: 561**). Кыргыз усталары кийим–кечелерди, ат жабдыктарын өтө кооздоо үчүн жогорку чеберчиликти талап кылган жасалгаларды куюшкан. «Кыргыз вазалары» деп аталган атактуу кооз карапа буюмдары белгилүү. Кыргыз орнаменттери негизинен өсүмдүктөр сюжети жана зооморфтук мотивдер менен байланышкан (**Вайнштейн, 1974: 73–74**). Кыргыздар калтырган маданий таасирди бүгүнкү тувалардан байкоого болот. IX–XIII кк. Тувадагы социалдык–экономикалык жылыштар кийинки тува элинин калыптанышына өз таасирин тийгизди. Уруулук түзүлүш, ага байланышкан чарбалык уклад, согуштук – саясий кыр – даал, этникалык консолидацияга шарт түзүп бере алган жок. Этникалык жуурулушу процесси жүргөндүгүнө карабастан «кыргыз» этноними жергиликтүү калктын этникалык өзүн–өзү атоосу катары калыптана албады (караңыз: **Сердобов, 1971: 109**).

Эки элдин этникалык байланыштарын уруу–урук аталыш–тарындагы параллелдүүлүктөр да аныктайт. Бул маселе Р.Г.Кузеев (**1974: 418–419, 428–429, 466–469**), И.Б. Молдобаев (**1984: 208–209; 1995: 113–114**) ж.б. өз эмгектеринде кайрылып кетишкен. Төмөндө кыргыз–тува этнонимиясындагы параллелдер толук берилди: кыргыз–кыргыз, мунгуш–монгуш, аркалык (мунгуш)–аргалык, баарын–бараан, чот (басыз)–чооду, тубай (саруу)–туба, туума кашка (саруу)–тума, туума тукум (найман)–тума, карсакан (баргы, дөөлөс, саяк)–карасал, олет (саруу)–олет, сарттар (адигине)–сат, оң канат–оңдар, сол канат–сол чак, тагай (геноним)–тагай, кесек–кезек, сарык (нойгут)–сарыг, төлөн (солто)–толан, жети уруу (кытай, саруу)–чети тончак, дөөлөс–түлүш, адыг түлүш–адигине, балыкчы (саруу)–балыкчы, кузгун тобу (сарттар)–хускун, кабели (кыпчак)–ховалыг, дөрбөн улуу (тыным–сейит), кара багыш–хара, куу уул (геноним)–хуулар, төрдөш (кытай)–төдөш, уйгур (мунгуш)–уйгур, мангыт (мунгуш)–мунгат, шыгай (геноним)–шагай, баят (тейит)–баяут, керейт (дөөлөс)–хирейд, кара–тал (геноним)–хара тал ж.б. Бул параллелдердин (мунгуш этнониминин башкасы) дээрлигин аналогдорун хакас жана атайлыктардын курамы–

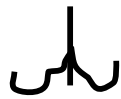
нан кездештирүүгө болот. Фактылар кыргыздардын аталган элдердин этникалык тары – хындагы ролун чагылдырат.

Этникалык байланыштарды уруулук эн тамгалардагы жалпылык – тар да аныктары шексиз. Тувалар эн тамгаларды көп учурда төрт түлүккө салышкан. XIX к. тамгалар уруулук менчиктен сумонго же аймактык белгилерди аныктоочу функцияга өткөн. Кыргыз – тончак сумонунда 3 тамга белгилүү болгон. Тамгалар уруулук менчикти аныктабай калгандыктан, баштапкы маани – мазмунунан ажырап калышкан (Дулов, 1951: 71–77).

Кыргыз эн тамгалары	Тувалардын эн тамгалары ¹
 Азыктамга	 кыргыз
 Козугуна (азык)	 кыргыз
 Бөрү тамга	 алага
 Көөкөр (саруу)	 деээ
 Багыш тамга	
 Төмөп тамга(кытай)	

¹ Тувалардын эн тамгалары төмөнкү эмгектерден иргелип алынды: Н.А. Сердобов. История формирования тувинской нации. – Кызыл, 1971: – С.221; Самбу Иргит. Тувинские народные игры. – Кызыл, 1978: – С.22.

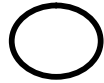
	Тооке (адигине)		ажыг кас
	Ай тамга (солто)		ай
	Колпоч (саруу)		ай
	Ай тамга (саруу)		ай
	Ай тамга (саруу)		серээ
	Кушчу тамга		алага
	Жагалмай (саттар)		мунгаш кас
	Бөлөк чал (саруу)		эхемаа
	Төгөрөк (баарын)		
	Сарттар (адигине)		жарым ай

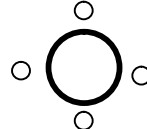
Бөрү тамга

кара майман

Кушчу тамга

күн (мундус)

Тувалардын сөөк коюу салтында кызыктуу маалыматтарды параллел коюуга болот. Лама жана шаман диндери өтө тынч, каршы-лашпаган, ары синхрондуу жашап, өнүккөн Тувада белгилүү ламалар-ды жана шаман – дарды көмүү салты өзгөчө орунда турган. Жогорку чиндеги ламалардын сөөгүн өрттөп көмүшкөн. Н.Ф. Катановдун жазганына караганда, эгерде атактуу лама көз жумса, абройлуу деген дин кызматкерлери жыйналышып, сөөктү кебезге орошкон да, кеңдир майын куюп, өрттөп жиберешкен. Улуу ламанын өрттөн калган күлүн суу, топурак менен аралаштырып, андан соң, ошол ылайдан идолду (Бурхан) жасашкан (**История Тувы, Т.1, 336**). Бул сөөк көмүү салтынын байыркы кыргыздар менен байланышы болуусу толук мүмкүн деген тыянакка келүүгө негиз бар.

Тувалардын сөөк коюу салтында байыркы түрк дооруна таандык элементтер сакталып келет. Изилдөөчүлөр арбакты бир жыл бою эскерүүдөгү жалпылыктарга токтолушат (**Потапов, 1969: 371–373; Абрамзон, 1990: 348–349**). Көз жумган кишиге ритуалдык өкүрүү (жок-топ ыйлоо), аялдардын кошок кошуу салтында жалпылыктар аныкталган. Мисалы, жакындарынын жоктоп өкүрүүсү, аялдардын чачын жазып алып, кайгырып кошок айтуусу байыркы түрк доорунан белги-лүү болуп келет. Тувадагы сөөктү узатуу салты В.П.Дняконованын эмгектеринде толук чагылдырылган (**Дьяконова, 1978: 53**). Маркумду жети күндөн, бир жылдан соң эскерип «аш» берүү алтайлыктарда (теленгиттер), хакастарда (сагайлар) салт болуп келгени маалым. Байыркы кыргыздардын сөөктү өрттөп көмүү салты Сүт–Холь аймагында жашаган «ондар–кыргыз» уруусунун өкүлдөрүнүн эстеринде сакталып калган. Бул уруунун өкүлдөрү кайсыл бир өткөн мезгилдерде бабалары сөөктү өрттөп көмүшкөндүгүн эскеришкен (**Потапов, 1966: 12**). Ал эми Эрзиндик тува–кыргыздардын сыйынган тоосу Хайыра-хан деп аталчу (**Дьяконова, 1978: 56**).

Туванын жана кыргыздардын эзелтеден колдонулуп келген элдик практикадагы аралыкты, салмакты, убакытты, суюктук көлөмүн өлчөө бирдиктериндеги жалпылыктар да кызыгууну жаратары шексиз. Тува, алтай жана кыргыздардын бири–биринен узак жайгашкандыгына карабастан байыркы доордо пайда болгон өлчөө бирдиктери тарыхый ата–бабалардын жалпы болгондугун тастыктайт (**Потапов, 1959–1960: 41**). Тува тилинде бир күн, бир түн–хонук. Бир күн–хүн, бир түн–дүн, эртен менен–эртен, түш–дүш, кеч–кеже ж.б. аталган. Убакыт мезгилге карай «бир чай кайнам убакытка»–тув. «шай хайындырым» бөлүнгөн. Мисалы, дарыяны сал менен сүзүп өтүп, кайра келүү «бир, эки же үч чай кайнам убакытты» (бир чай кайнам убакыт –30 мүнөт) туюнткан (**Вайнштейн, 1961: 142**). Элдик илим–билимдин бир тармагы болгон өлчөө бирдиктери муундан–муунга, атадан–балага өтүп, адам баласынын жаратылыш менен

болгон мамилесин чагылдырган. Өлчөө бирдиктеринин негизин адамдын дене мүчөлөрү аркылуу да аныкталган. Тув. кулаш – кырг. кулач, карыш – карыш, кары толу, тугай – бир, эки, үч, төрт, беш эли ж.б. (**История Тувы, Т.І: 317**). Туваларда 25–30 чакырым – «бир хүндүк», 50–60 чакырым – «эки хүндүк» же «бир ара хонуп чедер чер» (кырг. «бир конуп жетчү жер»), жарым күндүк жол – тув. «дүштүк чер», бир чакырым жер – тув. «бир кышкы чер» (700–900 м.), ок жетчү аралык – тув. «боо азымы» (80–100 м.) ж.б. Анчалык чоң эмес узундук өлчөмдөрү: базым – бир кадам, кулаш – кулач, төш чарты – жарым кулач, узун дугай – бир чыканак, карыш – карыш, сөөм – сөөм//сөөмөй, бир мугур сөөм – бир сөөм ж.б. (**Вайнштейн, 1961: 142–143**). Эрзиндик тува – кыргыз-дарда (кыргыз уруусу) боз үйдүн канаттарын даярдоодо төмөнкү өлчөө бирдиктери колдонулган: Бармак менен сөөмөйдүн ийилген ортолугу – 10 см, бармак менен сөөмөйдүн ортолугу – 18 см, ал эми, бир карыш 20 см. түзгөн.

Аянттардын өлчөмү шарттуу түрдө аныкталган: тув. адыш оюу – алакандай жер, от орну – очоктой орун, өг орну – үйдөй орун, аал каданы – айыл батчу жер ж.б. (караңыз: **Вайнштейн, 1961: 143**). Суюк заттар (айран, сүт, кымыз, суу ж.б.) боюнча туваларда стандарттуу өлчөө бирдиктери болгон эмес. Суюк заттар түрдүү көлөмдөгү идиш – аяктар менен өлчөнүлгөн. Ошондуктан, идиш – аяктар өзүнүн көлөмүнө карата бөлүнгөн. Мисалы, пиче аяк ишти, аяк ишти, улуг аяк ишти, тавак ишти, чылапча баш ж.б. Пиче көгөржик – көлөмү 3 литр идиш, көгөр (кырг.көөкөр) – көлөмү 20–25 литрлик идиш (**Потапов, 1959–1960: 41–42**). Ал эми эгин (буудай, таруу ж.б.) салмагы менен эмес, көлөмү (чейрек, кодак) менен өлчөнүлгөн. Дарыядагы ж.б. жер-лердеги суунун тереңдиги токулган аттын, адамдын боюнун денгээ-лине карата аныкталган. Мисалы, туюк каразы частыр – кырг. туякка жетчү суу, эзенги чедип турар – кырг. үзөңгү жеткен суу ж.б.у.с. 20 ашуун термин жолугат. Адамдын суудагы боюна карата 20 термин айтылат (**История Тувы, Т.І: 318**). Бул параллел-дүү окшоштуктардын кыргыздардын жана тувалардын ортосундагы этногенетикалык терең алакаларды аныктоорунда шек жок.

Жалпысынан, жогорудагы маалыматтар кыргыздардын Саян – Алтай-дын этникалык чөйрөсүнө тийгизген таасирин, алардын этникалык жана маданий тарыхындагы кыргыздардын ролун чагылдырары анык.

АДАБИЯТТАР

- АБРАМЗОН С.М., (1990), **Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи**, Фрунзе.
- БИЧУРИН Н.Я. (Иакинф), (1950), **Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена**. Т.І,М. – Л.
- БУТАНАЕВ В.Я., ХУДЯКОВ Ю.С., (2000), **История енисейских кыргызов**, Абакан.
- ВАЙНШТЕЙН С.И., (1954), **Этнографическая экспедиция тувинского музея в Юго-Восточную Туву**//СЭ, –№2.
- ВАЙНШТЕЙН С.И., (1961), **Тувинцы-тоджинцы** (Ист. этногр. очерк),М.
- ВАЙНШТЕЙН С.И., (1974), **История народного искусства Тувы**, М.
- ДУЛОВ В.И., (1951), **Пережитки общественно-родового быта у тувинцев в XIX – нач. XX вв.** (до 1917г.)//СЭ, №4, М.
- ДБЯКОНОВА В.П., (1978), **Южные тувинцы как историко-лингвистический ареал Тувинской АССР**// Народы и языки Сибири. Ареалные исследования. М.
- ИВАНОВ С.В., (1954), **Народный орнамент как исторический источник**//СЭ, – №2, М.
- История Тувы**. (1964), Т.І, М.
- КАРАТАЕВ О.К., (2000), **Кыргыздардын жана алтайлыктардын тарыхый-этникалык, маданий алакалары**//Вестник КГНУ: Серия 6, Наука и образование. Труды ИИМОП, Вып.2, Бишкек.
- КИСЕЛЕВ С.В., (1971), **Древняя история Сибири**, М.
- КЛЯШТОРНЫЙ С.Г., САВИНОВ Д.Г., (1988), **Древнетюркские этнополитические объединения народов Средней Азии и Казахстана**//Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана, М.
- КОЗЛОВ В.И., (1971), **Этнос и территория**//СЭ, № 6, М.
- КУЗЕЕВ Р.Г., (1974), **Происхождение башкирского народа**, М.
- КЮНЕР Н.В., (1961), **Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока**, М.
- МОЛДОБАЕВ И.Б., (1995), **"Манас"- историко-культурный памятник кыргызов**, Бишкек.
- ПОТАПОВ Л.П.,(1959), **Некоторые итоги тувинской экспедиции**//СЭ, №5, М.
- ПОТАПОВ Л.П., (1966), **Этноним "теле" и алтайцы**//Тюркологический сб. к 60 – летию А.Н. Кононова, М.
- ПОТАПОВ Л.П., (1969), **Этнический состав и происхождение алтайцев**. Историко – этнографический очерк, М.

50 **КЫРГЫЗДАРДЫН ТУВАЛАР МЕНЕН ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫК,
ЭТНОМАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ**

САВИНОВ Д.Г.,(1984), **Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху**, Л.

СЕРДОБОВ Н.А., (1971), **О некоторых вопросах этнической истории народов Южной Сибири**//СЭ, №4, М.

ЧЕБОКСАРОВ Н.Н., (1964), **Проблемы происхождения древних и современных народов**, М.